

ПРИЛОЗИ

НЕКА ПИТАЊА ИЗУЧАВАЊА ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ И ЊЕНА ОБРАДА У „ЗАПИСИМА“ — „ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА“*

Историчари Црне Горе су у свом научноистраживачком раду претежно били преокупирани политичком историјом. Питања правне, културне и економске историје дотицали су узгред и парцијално. Тек у најновије вријеме савремени црногорски историчари окрећу се све више и економској историји. За посљедњих двадесетак година на страницама „Историјских записа“ објављено је више студија, чланака и разних прилога и из ове важне дисциплине историјских наука — садржаја значајних за њену историографију.

И у предратним „Записима“ налази се нешто мало занимљивих прилога и грађе из економске историје, па ћемо их обухватити овим прегледом.

У ствари, током пет деценија излагања ових двају часописа, од 3.648 библиографских јединица (закључно са књигом XXXV, св. 2, 1977. године на 23.420 страница) око 130 је из економске историје (рачунајући и 26 приказа на нове књиге), на око 1.580 страна, што је релативно мало.¹ Двије трећине ових јединица отпада на „Историјске записе“ и њихови се научни садржаји, упоређујући их са онима из „Записа“ и квалитативно и квантитативно разликују. То је, уосталом, и природно када се узму у обзир прилике и услови рада и, коначно, научноистраживачки и сараднички потенцијал ова два часописа.

Без претензија на исцрпнију анализу, односно научну критичку валоризацију садржаја економске историје објављених у часописима, чији јубилеј управо прослављамо, циљ нам је пре-

* Рад је прилог аутора за научни скуп поводом педесетогодишњице *Записа — Историјских записа*, одржан 22. и 23. октобра 1977. у Цетињу.

¹ Овим прегледом нијесу обухваћене миграције становништва, иако су и оне предмет економске историје, будући да врше одређене утицаје на радне навике, искуства и потребе становништва.

васходно да, тим поводом, пружимо један ретроспективни преглед протеклих 50 година, да бисмо на тај начин одали дужно признање ауторима за њихове напоре и научне резултате, с једне, и учили празнине у досадашњем истраживању и отворене проблеме који чекају будуће истраживаче, с друге стране.

Већ друге године од појаве часописа „Записи“ уредник Душан Д. Вуксан објављује први чланак из економске историје, под насловом „Прва црногорска банка“.² Од појаве тог чланка до краја постојања часописа, у међуратном периоду објављено је око 20 мањих чланака и прилога из економске историје са различитом тематиком, и то: 8 из економије, 5 из финансија и банкарства, 4 из саобраћаја, а из занатства, трговине, поморства и туризма по један.

Привлаче пажњу неколико чланака из економије. Станко Даниловић је писао о питању презадужености сељака, и, по његовом виђењу, тај се проблем могао ријешити на три начина: 1. организовањем јефтиног и солидног пољопривредног кредита; 2. саображавањем државне економске политике потребама села и 3. ослобођењем сељака, то јест укидањем „заштитних закона“.³ Занимљив је и чланак „Задругарство у Црној Гори 1882—1914“, у којем се налазе подаци о првим асоцијацијама конституисаним у црногорској држави ради унапређивања пољопривреде и занатства.⁴ Вриједна је спомена студија Андрије Јовићевића о риболову на Скадарском језеру⁵, о чему је овај истакнути црногорски етнограф ауторитативно и раније писао.⁶ Није незанимљив прилог из ловства, у којем Митар Влаховић износи своја запажања и нешто података о лову из околине Колашина, на ареалу између Сињавине, Бјеласице, Комова и Маганика.⁷

² *Записи* (3), IV 1928, књ. III, св. 1—2, стр. 51—55. — Ријеч је о другој по реду Црногорској заложници, основаној 1864. године на Цетињу, коју аутор погрешно детерминише и назива првом црногорском банком. Прва црногорска заложница, међутим, датира из Његошева времена — око 1838. године, када је главни управник такозване „заложне банке“ био брат Владичин — Перо Томов Петровић. М. Ђуровић је први с разлогом истакао да нема никаквог оправдања сматрати заложницу првом црногорском банком, јер се оне по суштини и карактеру битно разликују (*Новчани заводи у Црној Гори, Цетиње*, 1959, стр. 15).

³ Станко Даниловић, *Раздужење сељака*, 3, II/1928, књ. III, св. 5, стр. 316—318.

⁴ И. Калуђеровић, *Задругарство у Црној Гори 1882—1914*, 3, III/1929, књ. IV, св. 6, стр. 377—378.

⁵ Андрија Јовићевић, *Риболов на Скадарском језеру*, 3, II/1928, књ. III, св. 1—2, стр. 34—42.

⁶ А. Јовићевић је написао и посебну студију *Скадарско језеро и риболов на њему*, Српски етнографски зборник, књ. XIII, Београд 1909, стр. 155—257.

⁷ Митар Влаховић, *Лов у околини Колашина*, 3, III/1929, књ. V, св. 3, стр. 160—164.

О црногорским финансијама у XVIII и XIX вијеку⁸ и финансијама владике Рада,⁹ Душан Вуксан је на темељу архивских и других докумената саопштио доста података и занимљивих појединости од интереса и за каснија истраживања. У другом поменутом чланку, ранију своју студију овог интересантног питања, Вуксан је допунио садржајима о првом Његошевом министру финансија, коју је објавио у „Владичиној споменици 1925“ и у којој је публикувао два значајна документа из 1837. године: Указ Петра II Петровића Његоша, којим он поставља за казначеја свога секретара Димитрија Милаковића, као и инструкцију Његошеву о вођењу благајничких књига. Вуксан је, заправо, трагајући па архивским документима пронашао „књижицу са 22 листа“ — у ствари Милаковићеву рачунску књигу, у којој су евидентирани приходи и расходи државни. Вуксан их је у цјелости дао у прилогу, и приликом њихове анализе дошао до два важна закључка: прво, да је постојала банка (зложница) и у Његошево доба и, друго, да су Морачани „плаћали данак без поговора“, па је, самим тим, демантовао да тада у историји супротно тврђење.

Неколико кратких саопштења о пословању банака¹⁰ и о аграрној банци,¹¹ више информација и биљежака¹² и пар прилога у оквиру рубрике „Грађа . . .“¹³ — то је све што се на страницама овог цијењеног предатног црногорског часописа може наћи о економији.

За историју развита саобраћаја важни су чланци Благоте Радовића,¹⁴ Лазара Дамјановића¹⁵ и поготову чланци нашег истакнутог историчара Риста Драгићевића.¹⁶ Радовић у свом чланку даје прилично широку информацију о стању аутомобилског

⁸ Душан Д. Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку (1723—1883)*, 3, IX/1936, књ. XV, св. 6, стр. 321—333; књ. XVI, св. 1, стр. 10—20.

⁹ Душан Д. Вуксан, *Финансије владике Рада*, 3, VI/1932, књ. X, св. 2, стр. 90—97.

¹⁰ Станко Даниловић, *Пословање банака у 1929. години*, 3, IV/1930, књ. VII, св. 1, стр. 53—58.

¹¹ Станко Даниловић, *Поводом привилеговане аграрне банке*, 3, IV/1930, св. VI, св. 5, стр. 313—316.

¹² Иво Калуђеровић, *Улицњска солана и пјешчане просторије*, 3, II/1928, књ. II, св. 5, стр. 304—306; И. Поповић, *Са пољопривредне изложбе у Вир-Пазару*, 3, II/1928, књ. III, св. 6, стр. 380—381; Б. Радовић, *Економски проблем у Црној Гори у свјетлости позитивног рада*, 3, IV/1930, књ. VI, св. 2, стр. 123—124; Н. Ђоновић, *Економска сарадња балканских земаља*, 3, V/1931, књ. VIII, св. 1, стр. 48—50.

¹³ *Економски одношаји у Црној Гори*, 3, XI/1938, књ. XX, св. 5, стр. 270—278; *Један „контрат“ општине Цетинске*, Исто, св. 3, стр. 186—187; *Чување шума*, Исто, св. 3, стр. 184—185.

¹⁴ Б. Радовић, *Аутомобилизам и аутобуски саобраћај у крајевима гдје нема жељезница*, 3, VI/1932, књ. X, св. 1, стр. 32—37; св. 2, стр. 100—107.

¹⁵ Лазар Дамјановић, *Долина Зете и наш саобраћај*, 3, V/1931, књ. IX, св. 5, стр. 287—292.

¹⁶ Р. Драгићевић, *Увођење телеграфског саобраћаја у Црној Гори*, 3, XII/1939, књ. XXI, св. 1, стр. 12—22.

и аутобуског саобраћаја у земљи, с посебним освртом на Зетску бановину, и истиче да је ова врста саобраћаја запала у озбиљну кризу услед „рђаве употребљивости путева, недовољне организације и претјераног фискалног оптерећења“.¹⁷ Л. Дамјановић успоставља корелативне везе између значаја Зетске равнице и неопходности изградње саобраћајнице (уз корекцију већ постојећег пута) и пледира за жељезничку везу (Јадранску пругу) с Барском луком, а не с Котором. Драгићевић даје исцрпан преглед организације првог телеграфског саобраћаја у Црној Гори (1869) на основи аутентичних архивских података и других доступних му извора. У другом свом прилогу Драгићевић објављује четири оригинална документа о пројекту жељезничке пруге Цетиње—Вирпазар, са потребним коментаром.¹⁸

Од осталих да поменимо прилог „О црногорском повлашћеном друштву“ др-а Пера Шоћа¹⁹ и др-а Петра Поповића о ковању француског новца у Котору у вријеме црногорско-француских ратова 1813. године, када је израђена и пуштена у оптицај специјална емисија ради подмирења хитних војних потреба изолованог француског гарнизона у овом граду.²⁰ Треба споменути, напоскон, и двије потпуније расправе о два специфична друштвено-економска феномена: о улцињском гусарству и о црногорском туризму. О гусарењу, које безмало представља и у економском погледу занимљиву појаву прошлости, пише Љубомир А. Булатовић, а Радосав Меденица је аутор чланка „Туризам у Црној Гори“, који је занимљив не само за нашу економску историју већ и, особито, за црногорску туризмологију.²¹

Није незанимљиво истаћи да су у „Записима“ објављени одговори из 1873. године на дио „Упитника“ за описивање правних обичаја Црногораца др-а Валтазара Богишића, који се односе управо на „економске одношаје“ Наиме, под ознаком „финансије“ Богишић је ставио поднаслов „О друштвено-економском уређењу Црне Горе“, а испод њега: „економски одношаји“, доносећи одговоре на 24 питања. Питања, међутим, нијесу сачувана. Сачуване одговоре у Богишићевом рукопису из Цавтата, Станислав Боровски је доставио уредништву часописа, и оно их је објавило²² као значајне изворе података из историје економских односа у Црној Гори.²³

¹⁷ Б. Радовић, н. д., св. 2, стр. 104.

¹⁸ *Неколико докумената о пројекту жељезничке пруге Цетиње—Бар*, 3, XIII/1940, књ. XXIII, св. 2, стр. 114—119.

¹⁹ 3., II/1928, књ. III, св. 5, стр. 282—285.

²⁰ П. И. Поповић, *О ковању француског новца у Котору 1813. године*, 3, XIII/1940, књ. XXIII, св. 5, стр. 279—283.

²¹ 3., II/1928, књ. III, св. 1—2, стр. 45—51.

²² 3., XI/1938, књ. XX, св. 5, стр. 270—278.

односа у Црној Гори.²³

²³ Види: др Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић, II, Упитник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*, — Гласник Етнографског музеја на Цетињу, Цетиње 1964.

Треба истаћи и напоре Редакције да у оквиру рубрике „Научни преглед“ приказује нове књиге. Колико је нама познато, оновремене важније књиге и брошуре с економском проблематиком о Црној Гори нотиране су макар у виду билежека.²⁴

Када данас, након неколико деценија од излагања „Записа“, вршимо анализу прилога економске историје у њима, објективно их вреднујући и имајући у виду услове рада и критеријуме времена у којима су настали, намеће се неколико закључака:

Прво, иако је економска историја у научноистраживачком раду старијих историчара углавном запостављана, јер је они, штавише, нијесу ни сматрали историјском дисциплином, ипак се на страницама „Записа“ нашло садржаја и из ове гране науке, у којим су иницирани неки проблеми које ће у повратном раздобљу бити предмет посебних, добро разрађених научних студија;

Друго, научни ниво обраде објављене проблематике из економске историје и изложени ставови већином носе печат времена у којем су настали, то јест грађанске науке, што је нормално. Недостало је ауторима познавање законитости друштвено-економског развоја, па су стога мишљења и закључци у објављеним текстовима често презентирани произвољно и нетачно (на примјер, о узроцима свјетске економске кризе, пре-наглашавање улоге пољопривреде и „земљорадничке класе“, не-издиференцирани суштински појмови и термини економске науке, итд.);

Треће, упркос свим недостацима, садржаји из економске историје о којима је ријеч имају неоспорно одређену научну вредност, фактографског материјала ради првенствено, па зато значе допринос историографији економске историје Црне Горе.

II

Упркос томе што старији историчари економску историју нијесу сматрали историјом, а млађи су сматрали да је црногорска привреда била неразвијена и примитивна те да се о њој нема шта ни писати (оцјена изречена у „Историјским записима“ кра-

²⁴ Поменућемо главније: Ристо Драгићевић, Б. Радовић, *Саобраћајне прилике у Зетској бановини*, Подгорица 1935, З., 1935, књ. XIV, св. 2, стр. 127; Никола Ђоновић, *Захтеви Црне Горе (привредни и политички)*, Београд, З., 1936, књ. XV, св. 4, стр. 255; Др Урош Круљ, *Наша саобраћајна политика*, Београд 1935, З., 1935, књ. XIII, св. 6, стр. 383; И. П., Благота Радовић, *Привредне прилике у Црној Гори*, Подгорица 1929, З., 1929, књ. V, св. 6, стр. 331; Душан Вуксан, Иван Вујошевић, *Адресар и привредни преглед Зетске бановине*, Подгорица 1930, З, 1930, књ. VI, св. 1, стр. 62; Станко Даниловић, др Драгољуб Јовановић, *Аграрна политика*, З, 1930, књ. VII, св. 5, стр. 310—311; *Јадранска железница*, З, 1928, књ. II, св. 3, стр. 179—186 (студије у „Трговинском гласнику“).

јем 50-тих година²⁵), у последне двије деценије овај наш угледни часопис је објавио око 80 чланака и прилога (4—5 се односе на друге наше републике), који, без сумње, представљају значајан допринос црногорској економској историји и њеној историографији уопште. Карактеристично је, притом, да су објављени садржаји са тематиком из економске историје прилично разноврсни — готово су из свих привредних дјелатности, те се могу разврстати у више области (пољопривреда, финансије и банкарство, трговина, рударство и индустрија, занатство, шумарство, поморство, туризам и саобраћај).

Прва озбиљнија студија из економије појавила се у „Историјским записима“ у ствари, године 1953, из пера Мирчета Ђуровића, врсног истраживача економске историје у нас. Тада је, заправо, објављена његова студија „Основа и облици зеленашења у Црној Гори и развитака зеленашког капитала у другој половини XIX вијека”.²⁶ То је прва студија ове врсте у црногорској историографији. У њој је исцрпно дат развитак зеленашког капитала у Црној Гори и његов утицај на друштвено-економски развој. У овој и доцније објављеним студијама о покушајима стварања акционарских друштава у Црној Гори до краја XIX вијека²⁷ и формирању њиховом у индустрији, банкарству и трговини почетком XX стољећа²⁸, у којима су исцрпно обрађена сва релевантна питања везана за ову проблематику и дата једна обухватна анализа на тему акционарских друштава, Ђуровић је први у нас показао како треба комплексно и у каузалној повезаности изучавати питања економске историје Црне Горе.

Црногорска привреда до 80-тих година прошлог вијека била је неразвијена. Била је то екстензивна пољопривреда, у којој је сточарство представљало најважнију грану производње, док је земљорадња имала другостепени значај. Радикалне промјене су уследијеле, међутим, послје Берлинског конгреса. Територијалним проширивањем црногорске државе умногоме је измијењено стање свих привредних дјелатности. Због увида у степен проучености тих и других питања, осврнућемо се укратко на то како су, и у којој мјери, ова питања дотицања у нашој историографији. У ствари, иако се аграрним проблемима интересовало више аутора, чији су радови објављени у „Историјским записима”, многа питања су остала недирнута.

Из домена аграрних односа посебно привлаче пажњу радови др-а Ђока Пејовића. Он је на основу архивске емпирике написао више запажених студија о насељавању Црногораца и аграр-

²⁵ Нико С. Мартиновић: Др Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње, 1958, *Историјски записи* (ИЗ), XI/1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 418—424.

²⁶ ИЗ, VI/1953, књ. IX, св. 2, стр. 429—457.

²⁷ ИЗ, XI/1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 113—132.

²⁸ ИЗ, XII/1959, књ. XVI, св. 3—4, стр. 79—111.

ној политици црногорске владе на територијама које је Црна Гора добила након Берлинског конгреса (1878) и балканског рата 1912. године. Пејовић је у „Историјским записима“ о тој проблематици написао шест радова на око 180 страна, у којима је анализирао карактеристичне појединости из аграрне политике црногорске владе, покушаја мелиорисања Улцињског поља и Зогањског блата крајем прошлог и почетком овог вијека у циљу добијања нових зиратних површина ради колонизовања црногорских беземљаша, насељавања новоослобођених крајева и, у извјесном смислу, специфично изведене црногорске аграрне реформе у то доба.²⁹

Осим наведеног, за историјат пољопривреде у „Историјским записима“ има још само нешто мало података у неколико краћих прилога. У једном извјештају о привреди из 1878. и предлозима за побољшање пољопривреде, који је упутио проф. Илија Беара црногорској влади, могу се извести одређени закључци о степену агркултурног развитка у Црној Гори. Неки Беарини предлози о интензивирању пољопривреде и шумарства привлаче и данас пажњу, не губећи од своје актуелности (постепено увођење колективних начина обраде земље, истребљење коза ради узгоја шума, становишта о гајењу биљака, о пчеларству, о школским вртovima итд.).³⁰ Исто тако, занимљиви су за проучавање пољопривреде Боке Которске у прошлости и неки цифарски подаци из 1780. године о сточарству и другом, за подручје Комуниади топаљске (Топла—Херцег Нови, Поди, Камено, Мокрине Мојдеж, Ратишевина, Требесин—Сушћепан, Жлијеби, Сасовићи, Кути—Ластва, Миочевићи, тј. Кумбор—Ђеновићи, Баошићи, Бијела, Јошице), које саопштава Ђорђе Миловић на бази грађе Херцегновског архива.³¹ Треба споменути и корисност званичних података из турских дефтера (Архив предсједништва владе у Инстамбулу) о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године, који су значајни за историју развитка средњовјековног

²⁹ Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у балканском рату 1912. године, ИЗ, VIII/1955, књ. XI, св. 1—2, стр. 215—242; Покушај исушивања Улцињског поља, ИЗ, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 157—164; Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879—1886), И З, XIV/1961, књ. XVIII, св. 3, стр. 381—416; Насељавање околнине Бара и Улциња и начин регулисања односа на земљи (послије 1878), И З, XXIII/1970, књ. XXVIII, св. 3—4, стр. 307—336; Насељавање Зете и непосредније околнине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника — мухацира (послије 1878. године), И З, XXVI/1973, књ. XXX, св. 1—2, стр. 73—130; Насељавање Спужа и начин регулисања аграрних односа (послије 1878. године), И З, XXVI/1973, књ. XXX, св. 3—4, стр. 341—361.

³⁰ Илија Радосавовић, Један извјештај о привреди из 1878. године у Црној Гори, И З, VIII/1955, књ. XI, св. 1—2, стр. 377—385.

³¹ Ђорђе Д. Миловић, Подаци о популацији, неким занимањима, сточарству, наоружању и др. за подручје Комуниади топаљске (изузев Бијеле и Јошица) из 1780, И З, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 290—296.

сточарства назначеног подручја.³² Такође су занимљиви краћи прилози о првим поменима барских маслињака у которским писаним споменицима 1333, 1397. и 1431. године³³ и саопштење Хамдије Капиџића у којем се налази низ појединости о гајењу кромпира у Црној Гори, чија је појава везана за личност Петра I Петровића Његоша.³⁴ Уз ове кратке прилоге, интересантни су и чланци, и за историју пољопривреде, др-а Петра Стојановића о сезонским кретањима сточара и комуницама у обичајима и прописима у Црној Гори,³⁵ и Динка Франетовића о историјату поплава и уређењу вода у Скадарској области (скретање Дрима кроз историју, подизање нивоа Језера — узроци и посљедице поплава), уз посебну обраду (навођење) свих главнијих студија, пројеката и предлога за регулисање вода до другог свјетског рата (мада ниједан није реализован).³⁶ То је, дакле, готово све у „Историјским записима” што би могло да послужи за реконструкцију једне привредне дјелатности која је до недавне прошлости била привредна окосница и основа егзистенције становништва Црне Горе.

Ни трговина у Црној Гори није могла изаћи из оквира које су јој постављале друге неразвијене привредне области. Била је она у зависности од степена развијености производних снага и инфраструктурне опремљености. Посебно је на овом простору постојала вјековна зависност између спољних тржишта Котора, Рисна, Будве и других градова под млетачком, односно аустроугарском влашћу на црногорском приморју и том простору природног залеђа, поглавито старе Црне Горе, а дијелом и упућеност ове на сусједне занатско-трговачки развијеније градове под турском окупацијом (Подгорица, Спуж, Никшић, Колашин, Бар и Улцињ). Посебно је у прошлости била жива трговачка активност између Боке и њеног природног залеђа. За расвјетљавање ове међузависности особити значај има чланак др-а Славка Мијушковића, који говори о царинским ограничењима трговачког промета ових двију природно и привредно различитих предјелних цјелина, које су аустроугарске власти спроводиле, с једне и о упорном и дуготрајном, може се рећи добро организованом супротстављању бокељских општина и њиховом тражењу да се из-

³² Хамид Хаџибеговић, *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године*, И З, XXII/1969, књ. XXVI, св. 4, стр. 585—616.

³³ Ристо Ковијанић, *Барски маслињаци XIV вијека*, И З, XI/1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 319—321; *Исти, Један помен маслина у Боки (1431)*, И З, XI/1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 321—322.

³⁴ Хамдија Капиџић, *Краћи прилози за историју Црне Горе почетком XIX вијека*, И З, XI/1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 322—327.

³⁵ Петар Стојановић, *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе*, И З, XXIX/1976, књ. XXXIII, св. 1, стр. 7—42.

³⁶ Динко Франетовић, *Историјски осврт на поплаве и уређење вода у Скадарској области*, И З, 1960, књ. XVII, св. 3, стр. 449—479.

воз из Црне Горе специјално царински третира и са посебним повластицама.³⁷ Богумил Храбак је према которској и дубровачкој грађи дао користан прилог проучавању подгоричке трговине XV, XVI и XVII вијека, коју је у својим рукама држао муслимански елеменат,³⁸ а о трговини Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником у првој половини XVIII вијека пише Вук Винавер,³⁹ који такође у чланку „Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века“ даје доста значајних података о трговачком промету поменутих партнера.⁴⁰ Још неколико прилога: о трговини црногорским дуваном на дубровачком тржишту од краја XVII до почетка XIX стољећа, о трговинским центрима Црне Горе средином прошлог вијека,⁴² о трговачким односима између Црне Горе и Србије у посљедњој деценији прошлог и првим годинама овог вијека,⁴³ уз оне аутентичне податке о трговини робљем у Котору, у првој половини XIV и XV вијека, које су у которским изворима пронашли Стјепчевић и Ковијанић⁴⁴ — представљају корисне странице за историју ове важне економске дјелатности.

И историја новца, оптицаја монета, цијена и надница у европској историографији омиљена је тема проучавана у склопу економске историје, али се тиме не баве само нумизматичари или испитивачи економског развоја, већ превасходно историчари који проучавају прошлост у свој њеној ширини, комплексности и узајамној повезаности.⁴⁵ Пријатно је констатовати да су и „Историјски записи“ објавили неколико запажених студија и значајних прилога о историјату новца који је циркулисао на подручју Црне Горе у минулим епохама. Посебно је интересантан прилог Вука Винавера о монетама у Црној Гори у периоду

³⁷ Славко Мијушковић, *Ангажованост бокелских општина око склапања трговачког уговора између Црне Горе и Аустро-Угарске*, И З, XXII/1974, књ. XXXI св. 3—4, стр. 317—336.

³⁸ Богумил Храбак, *Подгоричани трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи*, И З, XXVI/1973, књ. XXX, св. 3—4, стр. 255—270.

³⁹ Вук Винавер, *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760)*, И З, VI/1953, књ. IX, св. 2, стр. 458—480.

⁴⁰ И З, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 42—74.

⁴¹ Амброз Капор, *Црногорски и албански дукани на дубровачком тржишту од краја XVIII до почетка XIX стољећа*, И З, XXIX/1976, књ. XXXIII, св. 1, стр. 67—87.

⁴² Радоман Јовановић, *Трговински центри Црне Горе средином XIX вијека и њихова друштвено-економска улога*, И З, XXVI/1973, књ. XXX, св. 3—4, стр. 313—319.

⁴³ Новак Ражнатовић, *Трговински односи између Црне Горе и Србије 1890—1903. године*, И З, XIX/1966, књ. XXIII, св. 2, стр. 321—342.

⁴⁴ *Трговина робљем у Котору средњег вијека*, И З, VII/1954, књ. X, св. 2, стр. 606—608.

⁴⁵ Види: Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI—XVIII век)*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, књ. 13, Београд 1970, стр. 5.

1500—1800. године.⁴⁶ И у чланку „Мистерија око једног златника“ Винавер расправља о томе да ли је херцег Влатко Косача, господар Херцеговине (пред крај владавине само црногорског приморја) исковао један златник који помињу еминентна имена модерне науке — нумизматике и историје⁴⁷. Значајан је и чланак Богумила Храбака,⁴⁸ у којему је на основу документације Дубровачког архива, употпунио ранија сазнања о балшићким грошима до којих је 70-их година прошлог вијека дошао Шиме Љубић.⁴⁹

У оквир ове проблематике спада и опширнији прилог др-а Ђорђа Миловића о политици цијена млетачких власти у херцеговском крају, у којем се на основу фондова млетачког периода Херцеговског архива даје доста података важних за дање студирање и проучавање млетачке привредне политике у Боки Которској.⁵⁰

За разлику од трговине, о којој је у „Историјским записима“ објављено више чланака и прилога, на преко 200 страница, о занатима је двоструко мање написао. За историјат занатства су, међутим, значајни и те неколике студије и краћа прилога. То посебно важи за прилоге који се односе на: историју заната у Котору,⁵¹ старе ковнице новца у Црној Гори и Боки (Рисан, Котор, Бар, Улцињ, Свач и Брсково),⁵² оснивање радионице за ручну израду топовских граната на Ријеци Црнојевића 1877. године,⁵³ као и онај о школовању занатлијског кадра у Црној Гори крајем прошлог и почетком овог вијека.⁵⁴

Иако је занатство имало слабу традицију у континенталној Црној Гори, јер се тамо на занате гледало као на инфериорно занимање, потребно га је изучавати, поготову у срединама гдје су били развијенији и гдје су имали већи друштвено-економски значај. То посебно важи за наше приобално подручје, наро-

⁴⁶ Вук Винавер, *Прилози историји новца у нашим земљама*, ИЗ, XV/1962, књ. XIX, св. 3—4, стр. 437—455.

⁴⁷ Вук Винавер, *Мистерија око једног нашег златника* — ИЗ, XIV/1961, књ. XVIII, св. 4, стр. 708—712.

⁴⁸ Богумил Храбак, *О балшићким грошима*, ИЗ, VI/1953, књ. IX, св. 1, стр. 188—195.

⁴⁹ Шиме Љубић, *Опис југословенског новца*, Загреб 1875, стр. 184. Табл. XIV, бр. 2—5.

⁵⁰ Ђорђе Д. Миловић, *Политика цијена млетачких власти у херцеговском крају*, ИЗ, XIII/1960, књ. XVII, св. 3, стр. 572—611.

⁵¹ Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић, *Которски ковачи XIV вијека*, ИЗ, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 127—132.

⁵² Антон Милошевић, *Старе ковнице новца у Црној Гори и Боки*, ИЗ, I/1948, књ. II, св. 5—6, стр. 309—320.

⁵³ Б. Бабић, *Оснивање радионице за ручну израду топовских граната на Ријеци Црнојевића 1877. године*, ИЗ, XXI/1968, књ. XXV, св. 1, стр. 129—130.

⁵⁴ Павле Стругар, *Стварање занатлијског кадра у Црној Гори крајем XIX и поч. XX вијека*, ИЗ, XIII/1960, књ. XVII, св. 4, стр. 755—794.

чито за бококоторска градска насеља, гдје су занати цвјетали у средњем вијеку и касније.

Из области рударства и индустрије има прилично научних садржаја у „Историјским записима“. За историјат рударства у Црној Гори су нарочито драгоцјене двије исцрпне студије др-а Ђока Пејовића о проучавању и експлоатацији црногорских минералних сировина од првих почетака до првог свјетског рата.⁵⁵ Да поменемо и прилог познавању рударства Брскова, истакнутог средњовјековног рударско-трговачког локалитета за које је везана прва српска ковница новца (grossi de Berscova), које у научној литератури није било познато по злату и бакру до појаве Стјепчевићевог и Ковијанићевог прилога у „Историјским записима“, писаног на бази которских споменика, који пружају значајна документа о овим брсковским племенитим металима.⁵⁶

О мануфактурама у Боки Которској и на подручју Будве године 1834, када их је постојало 135 и једна „фабрика“, то јест радионица цријепова и цигала (у Кртолама), Славко Мијушковић саопштава корисне податке.⁵⁷

О индустријском развоју Црне Горе у међуратном периоду објављена је студиозна научна анализа Спасоја Меденице,⁵⁸ а Мирко Петрановић анализира развој ове привредне гране у црногорском приобалном подручју до другог свјетског рата.⁵⁹ Меденица је, расправљајући о индустрији и индустријском капиталу, дао преглед индустријских предузећа између два рата и дошао, поред осталог, до закључка о њиховом безначајном учешћу у југословенским оквирима, које се сводило на једва један посто. И Петрановићев рад је вриједан пажње. У њему је прилично исцрпно дат преглед развоја индустријских објеката на црногорском приморју, које је и по броју предузећа и по величини њихових капацитета чинило индустријски развијенији дио неразвијене Црне Горе до другог свјетског рата.

Из историје шумарства, поморства и туризма и угоститељства објављен је по један значајнији прилог. Др Душан Вучковић је на примјеру куповине и продаје луковских шума дао, на научно заснован начин, прилог расвјетљавању проблема капи-

⁵⁵ Ђоко Пејовић, *Рад на истраживању и експлоатацији руда у Црној Гори*, И З, VII/1954, књ. X, св. 2, стр. 383—405; *Прилог проучавању рудног богатства Црне Горе*, И З, VIII/1955, књ. XI, св. 1—2, стр. 356—362.

⁵⁶ С/тјепчевић Иво/ — К/овијанић Ристо/, *Злато и бакар старог Брскова*, И З, VI/1953, књ. IX, св. 1, стр. 271—276.

⁵⁷ Славко Мијушковић, *Мануфактуре у Боки Которској 1834. године*, И З, IX/1956, књ. IX, св. 1/2, стр. 326—330.

⁵⁸ Спасоје Меденица, *Индустрија Црне Горе између два рата (1918—1941)* И З, XII/1959, књ. XV, св. 1. стр. 71—86.

⁵⁹ Мирко Петрановић, *Развој индустрије у приобалном подручју Црне Горе до другог свјетског рата (прилог питању)*, И З, XXII/1968, књ. XXV, св. 3, стр. 455—466.

талистичког искоришћавања шума у Црној Гори.⁶⁰ На основу брижљиво сакупљених архивских докумената — млетачких, далматинских и бокелјских — В. Винавер је дао солидну анализу великог успона трговачке морнарице Улциња у XVIII стољећу,⁶¹ који је представљао „веома снажну конкуренцију и опасност за Боку и Венецију. .“⁶² Напокон, један рад о туризму и угоститељству Цетиња⁶³ указује на карактеристичне развојне линије тих дјелатности у Црној Гори уопште, те је вишеструко користан.⁶⁴

Напосљетку треба истаћи да су за економску историју Црне Горе значајни и прилози који говоре о историјату саобраћаја. Таквих радова има више, претежно о поштанском, телеграфско-телефонском и жељезничком саобраћају (о овом посљедњем само у идејама). Шездесетих година прошлог вијека књаз Никола је покренуо питање успостављања телеграфског саобраћаја између Црне Горе и Аустрије. Године 1860, 18. фебруара, потписана је одговарајућа конвенција и у току исте године успостављена телеграфска веза између Цетиња и Котора. О томе како је дошло до увођења телеграфског саобраћаја и телеграфско-телефонске службе подробно пише М. Цвјетковић.⁶⁵ Још неколико прилога истог аутора о поштанској служби у Црној Гори, о превозу поште на Скадарском језеру,⁶⁶ о црногорској возној пошти⁶⁷ и о црногорским поштанским маркама⁶⁸ увелико употпуњује представу о поштанско-телеграфском и телефонском саобраћају Црне Горе.

Ново тумачење једног фрагмента из „Tabula peutingeriana“ дао је др Славко Мијушковић. Неке погрешке и непрецизности Појтингерове табле, раније констатоване у науци, Мијушковић

⁶⁰ Душан Вучковић, *Прилог упознавању капиталистичког искоришћавања шума у Црној Гори*, И 3, XVII/1964, књ. XXI, св. 4, стр. 629—664.

⁶¹ Вук Винавер, *Поморство Улциња у XVIII веку*, И 3, XVI/1963, књ. XX, св. 1, стр. 51—69.

⁶² Исто, стр. 51.

⁶³ Душан Ј. Мартиновић, *Развитак туризма и угоститељства на Цетињу*, И 3, XXIX/1976, књ. XXXIII, св. 1, стр. 89—117.

⁶⁴ С. М. Станковић: Др Душан Мартиновић, *Развитак туризма и угоститељства на Цетињу*, „Историјски записи“, број 1, Титоград 1976, Гласник Српског географског друштва, св. LVII, бр. 1, Београд 1977, стр. 137; Драгица Тонка: Душан Ј. Мартиновић, *Развитак туризма и угоститељства на Цетињу*, *Историјски записи*, број 1, Титоград 1976, Гласник Српског географског друштва, св. 1, LVII, бр. 1, Београд 1977, стр. 137—138.

⁶⁵ Марко Цвјетковић, *Како је дошло до увођења телеграфског саобраћаја у Црној Гори*, И 3, XIV/1961, књ. XVIII, св. 1, стр. 136—143; *Телеграфска и телефонска служба у Црној Гори*, IX/1956, књ. XII, св. 1—2, стр. 165—190.

⁶⁶ Марко Цвјетковић, *Поштанска служба у Црној Гори*, И 3, XII/1959, књ. XVI, св. 3—4, стр. 59—78; *Превоз поште на Скадарском језеру*, XVII/1964, књ. XXI, св. 1, стр. 152—160.

⁶⁷ Марко Цвјетковић, *Црногорска возна пошта*, И 3, XV/1962, књ. XIX, св. 3—4, стр. 562—572.

оспорава (погрешно убицирање Viciniuma — Улциња, између Рисна и Будве). Он је, заправо, фрагмент Epitauro XX Resinium XX Vicinium XV Butua након свестране анализе расправио и детерминисао као дионицу поменуте римске војне цесте из IV вијека нове ере на патезу Цавтат — Росе — Vicinium (римско насеље негђе у Грбалоком пољу) — Будва.⁶⁹ Занимљив је и прилог И. Пушића о новим правцима римске цесте кроз Боку Которску.⁷⁰

Игњатије Злоковић је у два маха расправљао о црногорском пароброду „Јарослав“ — дару руског двора Црној Гори, који је пловио свега четири године под црногорском заставом (1890—1894) а затим враћен дародавцу због нерентабилности. На основу бродске архиве и дневника капетана брода Андра Ђуровића, Злоковић је потанко приказао све важније детаље везане за овај пловни објекат, указујући колико је „овај дар Русије разочарао наше поморце, који су се надали да доласком ‚Јарослава‘ наступају бољи дани за наше тада запуштено и осиромашено приморје“.⁷¹

На крају треба истаћи да су солидно обрађене и двије занимљиве идеје о изградњи жељезница кроз Црну Гору — трансбалканске и приморске. О идеји изградње трансбалканске жељезничке пруге, као економске потребе Србије и Црне Горе у првом реду, и покушајима реализације тог важног питања на освитку XX вијека, покушајима усаглашавања гледишта преваходно Србије и Црне Горе и налажења заједничког језика, те, с тим у вези, посебним напорима црногорске стране да се путем дипломатских контаката са оновременим велесилама и граничним државама избори за своју варијанту трасе Јадранске жељезнице (од Дунава до Бара) — релативно исцрпно пише Новак Ражнатовић.⁷² Р. Јовановић је обрадио покушај Аустро-Угарске да добије концесију за изградњу жељезничке артерије дуж црногорског приморја (од Зеленике до Спича). Упркос економских користи које је Црна Гора могла имати од једне такве саобраћајнице, због војностратегијских разлога, међутим, аустроугарски захтјев није прихваћен.⁷³

Што се тиче научне критике на књиге из економске историје, „Историјски записи“ су врло добро пратили готово све ва-

⁶⁹ Марко Цвјетковић, *Црногорске поштанске марке*, И 3, XVII/1964, књ. XXI, св. 4, стр. 764—774.

⁷⁰ С. Мијушковић, *Ново тумачење једног фрагмента из „Tabula peutingeriана“*, И 3, XIX/1966, књ. XXIII, св. 1, стр. 111—129.

⁷¹ Илија Пушић, *Нови правци римске цесте кроз Боку Которску*, И 3, XXVIII/1975, књ. XXXII, св. 1, стр. 123—140.

⁷² И. Злоковић, *Црногорски пароброд „Јарослав“*, И 3, III/1950, књ. V, св. 4—6, стр. 245—248; VI/1953, књ. IX, св. 2, стр. 512—518.

⁷³ Н. Ражнатовић, *Црна Гора и питање Јадранске жељезнице 1900—1902, године*, И 3, XXI/1968, књ. XXV, св. 1, стр. 5—35.

⁷⁴ Радоман Јовановић, *Покушај Аустро-Угарске да добије концесију за изградњу жељезнице у Црногорском приморју*, И 3, XVI/1963, књ. XX, св. 2, стр. 311—315.

жније студије из обе области.⁷⁴ Посебно треба истаћи, међутим, рецензије др-а Ника С. Мартиновића, у којима је, поред истицања озбиљног научног доприноса приказаних дјела, дао и одређене примједбе на нека питања која су аутори само иницирали. Ово посебно апострофирамо стога што је научна критика на отала дјела готово искључиво афирмативна, без и најмањих приговора. Мада је то случај и са већином рецензија у другим периодичним публикацијама — код нас, такву праксу би ваљало избјегавати, јер се и на највреднија дјела могу дати умјесне, конструктивне примједбе, које ни у ком случају неће умањити њихову праву вриједност, а могу допринијети покретању и расвјетљавању многих, са научног становишта важних питања и проблема.

Из претходног прегледа може се извести неколико најважнијих закључака:

1. Према степену научне обраде материје, гро објављених садржаја чине прилози појединим ширим питањима економске историје, док је радова који имају карактер монографске обраде, који, дакле, третирају економску тематику Црне Горе као цјелине, појединог региона или града унутар њезиних граница, веома мало;

2) Многи се чланци и прилози не темеље на свестрано проученом материјалу, често, на жалост, ни на онима који су ауторима могли бити лакше доступни (у границама Југославије), већ се поглавито базирају на грађи појединих архивских пунктова, зависно од локације аутора, што објављеним садржајима у неким случајевима умањује неопходну ширину и цјеловитост;

3) И поред тога што су садржаји о којима је ријеч унијели прилично свјетлости у необрађену црногорску економску исто-

⁷⁴ Ивановић Милан: *Др Жарко Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград, 1959, И 3, 1960, књ. XII, св. 2, стр. 398—406; Нико С. Мартиновић: *Др Мирчета Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и поч. XX вијека*, Цетиње 1958, ИЗ, 1958, књ. XIV, св. 1—2, стр. 418—424; Пејовић Ђоко: *Др Љубинка Ђирић-Богегић, Комунице у Црној Гори у XIX и поч. XX века*, Титоград 1966, И 3, 1966, књ. XXIII, св. 1, стр. 177—178; Исти: *Др Мирчета Ђуровић, Црногорске финансије (1860—1915)*, Титоград 1960, И 3, 1961, књ. XVIII, св. 3, стр. 518—524; Р. Ј.: *Др Душан Вучковић, Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори*, Титоград 1965, ИЗ, 1965, књ. XXII, св. 2, стр. 395—396; Нико С. Мартиновић: *Спасоје Меденица, Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959, И 3, 1960, књ. XVII, св. 1, стр. 173—180; Ражнатовић Новак: *Динко Франетовић, Хисторија поморства и рибарства Црне Горе до 1918*, Титоград 1960, И 3, 1962, књ. XIX, св. 1, стр. 115—119; Бојовић Јован: *Мр Борислав Ускоковић, Туризам као фактор привредног развоја Црне Горе*, Титоград 1975, И 3, 1976, књ. XXXIII, св. 1, стр. 155—156; Мартиновић Душан: *Др инж. Вељко Мартиновић, Шумска привреда у развоју Црне Горе*, Титоград, 1975, И 3, 1976, књ. XXXIII, св. 1, стр. 145—147; Лукић Василије: *Душан Мартиновић, Будванска ривијера, Цетиње 1973*, И 3, 1976, св. 3—4, стр. 632—634.

рију, остало је за будуће истраживаче не само доста отворених него и недотакнутих питања. Неколико изузетно значајних привредних дјелатности у црногорској прошлости готово и није привукло пажњу историчара. Такав је случај са већином пољопривредних грана (на примјер, сточарство, ратарство, виноградарство и др.), од којих су неке биле од виталног интереса за црногорско становништво, затим, са економским и друштвеним установама сеоског живота, типовима њихове организације итд.;

4) Већина питања је, дакле, обрађивана само фрагментарно. Мало их је изучено цјеловито и свестрано — ни за краће временске интервале, а камоли континуирано, кроз историјску прошлост. Изузетак у том погледу чини неколико аутора, који су поједина питања и проблеме обрадили у цјелини (М. Ђуровић, Ђ. Пејовић и још неки), што треба посебно истаћи.

III

На крају овог прегледа ваља подсјетити и на неколико посебних студија од капиталног значаја за економску историју Црне Горе (издања Историјског института СР Црне Горе).

Након ослобођења, неколико млађих научних радника, специјалистички одређених, вршило је дубља, свестранија научна истраживања, готово свих сериознијих питања економске историје Црне Горе, и овладало поједином проблематиком и урадило модерне економско-историјске студије монографског карактера на темељу историјских извора првог реда и тиме дало значајан допринос научној литератури економске историје и њеној историографији уопште. Десетак таквих књига је увелико компензирано оне празнине у овој дисциплини на страницама овог истакнутог гласила црногорских историчара, чији педесетогодишњи јубилеј ових дана прослављамо. Поменућемо те радове редоследом њиховог објављивања: „Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека“, Цетиње 1958 (др Мирчета Ђуровић), „Новчани заводи у Црној Гори“, Цетиње 1958 (др Мирчета Ђуровић), „Аграрни односи у Црној Гори 1878—1912“, Титоград 1959 (др Жарко Булајић), „Привредни развитак Црне Горе 1918—1941“, Титоград 1959 (Спасоје Меденица), „Црногорске финансије 1860—1915“, Титоград 1960 (др Мирчета Ђуровић), „Хисторија поморства и рибарства Црне Горе до 1918“, Титоград 1960 (Динко Франетовић), „Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX вијека“, Титоград 1966 (др Љубинка Ђирић-Богетић), „Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори“, Титоград, 1966 (др Душан Вучковић), „Дрвна индустрија у Црној Гори 1873—1941“, Титоград 1969 (др Душан Вучковић), „Шумарство и ловство у Црној Гори у другој поло-

вини XIX и почетком XX вијека“, Титоград 1972 (др Душан Вучковић).

Наведене студије обилују мноштвом драгоцјених података, стрпљиво сакупљаних и студиозно систематизованих, уз анализу по методу савремене науке. Стога су од користи свим истраживачима који се баве не само економском већ и политичком и културном историјом датих периода.

Значајне су и друге посебне студије, које приказују, између осталог, послијератни економски развитак. Ту подразумевамо радове др-а Риста Вукчевића: „Проблеми привредног развоја Црне Горе“, Цетиње 1967, и „Развој привреде Црне Горе“, Титоград 1974, др-а Вељка Мартиновића „Шумска привреда у развоју Црне Горе“, Титоград 1975, и др. И у појединим дјелима монографског карактера, која се све чешће појављују из пера црногорских аутора, било да се односе на поједине регионе (на примјер, „Пива“ др-а Обрана Благојевића, Београд 1971, „Катунски крш“, др-а Баја Кривокапића, Цетиње 1975; „Будванска ривијера“ Д. Мартиновића, Цетиње 1973 и др.) или одређене градове („Цетиње“ др-а Д. Мартиновића), налази се доста грађе за анализу економскоисторијских процеса и појединих привредних дјелатности у црногорским оквирима.

Завршавајући овај летимични преглед, пледирамо да се у будућем организованом научноистраживачком раду из области историјске науке у нас посвети више пажње питањима црногорске правне, културне и економске историје. И поред тога што је проучавање економске историје Црне Горе отежано због помањкања извора, пошто су архивски подаци оскудни и некомплетни, многи архивски фондови временом уништени, па је тешко, често и немогуће извршити подробну анализу одређених важних, понекад и есенцијалних питања (као што је нпр. аграрна структура становништва и структура посједа у Црној Гори уочи социјалистичке револуције и ослободилачког рата) — питањима економске историје ваљало би прилазити знатно више са новим подацима и потпунијим анализама. То поготову важи за недовољно обрађена или још необрађена питања појединих подручја, епоха и друштвено-економских институција која су карактеристична и значајна за специфичан развитак црногорске привреде као цјелине или појединих области унутар њеног оквира.

Обрада проблема економске историје је, несумњиво, нужна претпоставка свестраног познавања и интерпретације црногорске историје за сваки проучавани период, без обзира на то што је привреда била неразвијена и на ниском нивоу. Јер, без обраде производних снага и привредног живота уопште, таквог какав је био, није могуће схватити и објаснити политичка, социјална и друга кретања у црногорском друштву у прошлости, па ни конституисање црногорског националног бића уопште. Солидно

конципиране студије економске историје, са научно провјереним фактографским материјалом и синтетичким закључцима, биће од користи не само за научне раднике разних профила већ и за политичаре и привреднике. Због тога, необрађеним питањима црногорске економске историје треба убудуће поклонити много више пажње и на страницама „Историјских записа“, чија су уредништва, истини за вољу, и до сада показивала разумијевање за публиковање материјала и из ове гране историјске науке.

Др Душан Мартиновић